Писмо из Италије

*Рим, октобра 19***

Кад нам је двадесет година, ми на римским улицама мислимо на стотине генерација лепих римских жена које су прошле тим путима. У тридесетој години, ми овде мислимо на старинске римске хероје и тражимо по путу Апији стопе далеких цезарских легија. У четрдесетој, мислимо на античке беседнике и мудраце. У педесетој, на мученике и светитеље. — Има наше срце једно своје доба Петрониуса и Лукулуса, друго Сципиона и Помпеја, треће Цицерона и Сенеке, четврто светог Павла и Свете Цецилије... И градови имају увек по једно доба људског живота и људских страсти; једини је град Рим који има сва наша доба, и који даје свакој нашој страсти своје магије и своје истине; и када год се вратимо овамо, ми увек откривамо овде нова чудеса и нове лепоте. Рим није само вечит, него и вечно друкчији.

Јер ни на једној стопи наше земље није дуже боравила људска мисао, ни више оставила трага људска енергија. Римска држава није престајала у свету за непуне три хиљаде година: када је свршила цезарска држава, она се претворила у духовно царство и папску државу. У Цариграду је једно време био златни престо римских царева, али је у Риму остала бронзана столица Светог Петра. Владара на Палатину брзо је заменио владар у Латерану и Ватикану. Од цезара који је био војник и првосвештеник, остао је владар и првосвештеник. Остала је у многом погледу и основа старе државне органи-

зације некадашњег царства: само место консулâ и проконсулâ у истим далеким провинцијама, стојали су сада владике и кардинали. То духовно царство и кад је губило своју снагу није губило свој континуитет. — Никад се Хришћанство не би било раширило да није знало за путеве којим су и дотле ишли римски освајачи за освајање света; нити би се било одржало да није себи потчинило Рим. Беседници с форума, отишли су на предикаонице. Порез који се плаћао Богу и цезару, доцније се плаћао Богу и Папи. Кад је Рим престао бити престоница целог античког света, постао је престоницом будуће опште вере; и умирући, стара држава се овековечила. Уједињење човечанства у једној држави није успело, и тад се пошло да се оно уједини у једној општој цркви. Паганизам није могао бити општа вера, јер је био основан на локалним божанствима; али што није могао бити Јупитер, то је могао Бог Хришћанства. Нове легије које су пошле одавде, нису носили орлове него еванђеља; и путевима Апијом и Номентаном нису више ишле легије, него мисионери.

Атина је бивала и пролазила, али је Рим остао средиште света и магија великог дела људства које је најдубље веровало у Бога. Није само једном имао папа снагу некадашњих цезара. Јеретици, германски и француски краљеви, подела вере на више цркава, и подела папства на више папа, ренесанса и реформа, све је прошло над овим градом, али главне његове основе никад нису попуцале. Разврати и уморства која су ишла из Латерана и Ватикана, чинили су да папа губи моћ и углед, али је свет побожни разликовао личност човека од личности свештеника, и свет је примао благослове Бонифација VII и Александра VI, и узимао причест из руке убица.

И данас ствари овде имају изглед свештених утвари; и све живи у голој усамљености своје историјске лепоте, јер је свака од њих један документат људске мисли и савести. Рим је највеће средиште, јер је овде рођена идеја о општој држави и затим

основа о општој вери. Овде је постао римски законик о организацији живота: ослобођењу слуге од господара, сина од оца, жене од мужа, грађанина од цезара. Али је овде зачета и идеја о љубави још и пре хришћанског учења, јер римски филозофи нису били космичари него моралисти; и Епиктет, и Сенека, и Цицерон, и Марко Аурелије, говоре о моралу основаном на братству и једнакости међу људима. Идеја о човечанству и идеја о човечности постале су овде истовремено. Ниједан други антички народ није ишао да осваја да би ујединио, него да би покорио; само је римски народ имао смисао о великој заједници под истим законима. Он је пропао баш кад је постао општим царством, али се обновио постајући општом црквом. Римска држава и хришћанска црква живе у свима делима људског прогреса од времена кад су постале. За двадесет векова није се од њих могло одвојити ништа што би скренуло на беспуће ова два велика појма: римску правду и хришћанску љубав. Геније човечанства развијао се на њима кроз најразличније и најпротивуречније историјске периоде. Римска држава и хришћанска црква, то су два највећа схватања величине и хармоније.

Никад Рим није лепши него ноћу, и нигде ноћ није лепша него у Риму. Има улицâ и пијацâ које никад нисам видео друкче него ноћу, и којима никад нисам знао име ни правац. Такве су улице у Borgo Vecchio, и квартовима у којима живе мали људи, где се прозори погасе већ од првог мрака, и где је тишина дубока као ноћно море. Прелазио сам туда широке пијаце где у дубоком ћутању свог трулог камења стоје залеђене старе палате и манастири, и где нас ноћне утваре пресрећу као непријатељске страже, и прате до куће као разбојници. Овуда корачамо, а изгледа нам да тонемо; осећамо под ногама широке плоче, а изгледа нам да смо у барци која је изгубила своја весла. Свугде се испречиле сенке као непроходне шуме; а кад кроз мрак ударе сати с које цркве, нико се не би усудио да их броји. — У овим су там-

ним квартовима изумрли читави народи. Овом су стопом земљишта прошле и војске освајача, и сјајне процесије, и патроле инквизиције, и мученици и свеци, и најбучнији карневали, и најлепше жене, и највећи људи. А све стоји још на свом старом месту. Па ипак на сваком раскршћу, какав страх од смрти. Рим је вечан, а смрт је ипак на сваком кораку. Осећање да све овде умире, и трагичније него игде, никад нас не оставља, ни онде где нам све изгледа необориво и вечито. Рим је вечан, али као тамна палата смрти. Ова борба тих неумрлих ствари са смрћу, која се види на сваком месту, то је оно што се најдубље осети у тим ноћним лутањима по једном неизмерном беспућу лепоте и туге.

У римским пољима и римским вечерима први пут сам познао дубоко и неодољиво осећање самоће које наше време више нигде не даје. Једина земља самоће, то је још Италија, са толиким празним обалама, и шумама куда још не пиште возови, са усамљеним малим градовима пуним цркава, са селима којима нико не зна име. У Француској су на најлепшим местима хотели, у Швајцарској санаториуми, у Немачкој касарне, у Србији пивнице, у Белгији фабрике, у Русији цркве, у Турској гробља. Само је још у Италији могуће видети лепоту и тишину неподвајане и уједињене. Само се ту види лепота неоскрвњена и тишина необешчашћена. Талијанска уметност је давала велика дела, јер су постојали уметници који су радили у градовима далеко од престонице, или живели у престоници далеко од људи. — Нико данас не зна колика је беда и унижење не смети остати сâм са собом. Нико не зна колика је несрећа никад не чути у самоћи како тече наша сопствена крв кроз наше вене и слепоочнице, ни како се чују кораци наших сопствених мисли у тишини у којој се све прокаже. Ни колика је лепота чути говор воде и пупчање шуме у тишини; и гледати очи животиња у самоћи; и мотрити војске мрава на путу којим нико не пролази; и слепе мишеве у ваздуху у којем је све изумрло и угашено. Ко је био онај

полубог који је поставио у самоћу пустиње Сфинкса са онако раширеним очима и онако отвореним ушима? Тај је дао највећу реч о лепоти и дубини самоће. Један стуб у античком римском пољу, чија једна половина стоји а друга лежи у трави, каква је то неодољива лепота смрти и славе! Има тишинâ којих се сећам више него најлепших речи.

Једни беже од људи у самоћу а други беже од самоће међу људе. Онај који навикне на самоћу, прекида са светом као што чедан прекида са порочним, или чист за нечистим. Коме се год у духу настанила једна велика идеја или у срцу велико осећање, он се повлачи у самоћу шуме и поља, или у један угао собе, да ту сазру у њему највеће његове истине. И када љубимо, најискреније љубимо у тишини осаме; за љубав је свет њен прогонилац, пљачкаш, убица. Ако данас нема великих љубави, то је зато што нема великих самоћа. Данашњи салон сатире у заметку све велике љубави, и замењује их великим злочинима над собом и над другим. Велике љубави су рад немих и глухих сати као и велике идеје. Велика љубав је сабласт која живи у пећини пустој и празној, и по шумама где не допире други глас него глас душе која се плоди слободно у неизмерне лепоте пожртвовања и вере у другог. Сујета се лечи само самоћом; самотник је једини господар самог себе.

Бог убитава пустињу и тамо га сви нађоше. Мржња не клија него по путевима хучних гомила и у хуци језика. У самоћи нема мржње: осамити се, то значи очистити се. Све у самоћи постаје узвишено, највише, најдубље, Ако је човек филозоф, он се предаје самоћи да би знао цену живота, виши смисао о свету, и да би пришао божанству. Само малога човека самоћа направи болесником, и она његову душу отрује сумњама и испуни страхом. Има света који се не сме обрнути сам у шуми, и који у страху од самоће залута на отвореном пољу. За самоћу треба бити снажан и духовитији него за највећи свет једног друштва. — Буда и Христос су отишли у пустињу да се разговоре с вечношћу, што значи да

у самоћи пречисте себе, и затим се врате међу гомиле које треба обасјати. Глас из пустиње, глас јеврејских пророка, то је глас оних који су се окупали у тишини мртвих простора, и чули у себи глас неизмерне доброте и дубоке чистоте које владају само у самоћи. Они су затим ишли да објаве да су видели Бога, исток и запад свега. А то је зато што су у самоћи чули своју душу, еманацију божју, у пределу где се једино она чује, очишћена од свега, и као у ватри прекаљена. — Све велике творевине су дело самоће; све се велико родило у пустињаку. Свети Бруно вапи: O beata solitudo! O sola solitudo!... Микел-Анђело је живео у пустињи, јер се одвајао од света. Његове су оне благе и сјајне речи: Небудите ме; говорите тихо... Non mi risvegliate, parlate basso... Петрарка није пристао да живи у блеску Ватикана, и цело његово дело носи велики печат идејног и транцендентног живота једног самотника. Лаура је само у самоћи добила ону узвишену лепоту Богородице. Милтон је, слеп и одвојен од света, говорио другом у перо свој религиозни епос, и био индиференетан што за време док изговара своје свештене стихове, по улицама његовог града бесни револуција. Мали и мирни тосканski градови и фламански неми бургови дали су највеће уметнике. Париз и Лондон нису за велике песнике. Сви писци из тих данашњих Вавилона, у упоређењу на старе писце, имају на својим делима траг расејаности каква се има увек кад се говори с другим људима, а без оне благости и узвишене мирноће која се има кад се говори са самим собом. Пример Виктор Иго. Стални додир са светом, тумарање међу гомилама, раздражвљивост његове сујете, нису дозволили да његова поезија добије оно религиозно осећање спокојства који има само узвишена усамљеност једне душе. Треба да се уметник и мислилац одвоји у пустињу, или се затвори у своју кућу као у тврђаву, и не силази међу свет друкчије него што силазе они из тврђаве, у сухе дане, на реку, по воду.

Волео сам блага поподна на расејаним и пометеним путевима на старом Авентину, чије је шуме опевао Овид. Једно танко звоно, можда са Свете Сабине, прво осети конац дана, и одмах затим дигне на узбуну хиљаду других римских звонара. Једно за другим, као јата белих птица, дигну се у ваздух звуци са Свете Бибијане, затим са Свете Нереје и Ахилеје, и после са Светог Чезара, док најзад не забрујн цео свештени град с краја до на крај, у безбројним металима, у једној какофонији свих тонова, и док се све то не раствори у потмуло једнолично брујање и у прашину мелодије. То је час кад се Рим растаје са једним окончаним даном или једним окончаним столећем. Звуци се помешају са целим морем шарене светлости. Са неколико невидљивих и прастарих звонара ударе стари маљеви и клатна, а звуци попадају по тамним крововима и поломе се по тротоарима. Светлост иде изнад града у лепршавим огњеним платнима. Ветрић се игра сјајем и мелодијом у ваздуху који је препун ватре и звука. То дугочасно брујање старог града из сваке његове пукотине и из сваке његове поре, то је извесно једна религиозна екстаза коју никакав град на свету није могао дати. Дуги и несравњиви четврт сата у вечерњем римском пољу, то је један од највећих догађаја људског срца.

Овде таквим сјајем отпочињу ноћи каквим би другде отпочело јутро. У другим старим хришћанским градовима падање мрака је језиво, као да ће се истог часа угасити све ватре овог света и затворити сви извори воде. По њиним улицама падне мрак који од ствари направи утваре и наказе. Али овде падање ноћи, то је провала светлости. Боје се претварају у ватрена влакна која се дуго исткивају и распредају, замршују и расплећу, и које од свега на земљи начине интриге сунца. Стари град изгледа тад да је изишао из својих темеља и да лебди у ваздуху кроз који протичу дубоке реке звука. Ово је ненадмашна слава у природи и празник у небу.

Најзад, и кад Рим већ цео замркне, још по Авентину тумарају разбијене војске светлости. Оне нестану тек кад у даљини малакше и последње старо звоно, једно од оних која су сто пута позивала да се бежи од варвара; или сребрни гласић каквог малог звона које у тами утрне, као свећица.

Овај брег Авентино је у античко доба био најскромнији од седам римских брегова. У цесарско доба, брдо нишчих. Његова убога лепота нема повести; има једва мало легенде. За време Ромулуса, још овај брег није припадао његовој држави. Авентино је за римско краљевство први освојио благи краљ Нума, његов наследник, кад је победио два сатира, Пикуса и Фаунуса, који су дотле владали овим брегом. А победио их је кад их је заробио пијане од његовог вина и меда што је лукави краљ био кришом усуо у изворе са којих су они пили воду; иначе никад не би победио друкче та два фауна са брзим ногама и опасним рошчићима. — Авентино је била велика покрајина самоће и дубоко царство тишине. А краљ Нума је био највећи самотник старог века, и највећи љубавник самоће. Савршени мистик и најрелигиознији владар; најчуднија паганска персоналност и најизрађенији тип краља-мудраца. Можда само историјски мит, али ипак готова истина; и можда само фантастична фигура, али ипак изграђена физиономија. Ни сањалица ни меланхолик, него ћуталица и мислилац. Изабрао је Авентино, ту тврђаву тишине, за своју неспокојну и невеселу душу. Бежао је од људи које је волео и дружио се само са нимфом Егеријом, чија је шума била близу Авентина, и која је знала божанске тајне и говорила их краљу. — Једино самотничке стопе тог чудног владара остале су по античком Авентину, изабраном за побожна лутања. Стари век га је сматрао учеником Питагоре, јер је овај грчки мистик наредио био ћутање својим ученицима. Међутим Нума је живео више него за столеће пре мудраца грчког. Али ако није био његов ученик, значи само да је био питагорист пре Питагоре. — Свакако био

је различан од свих других шефова народних и државних античког доба; дубљи него Тезеј и чуднији него Ликург. Од ратничког Ромулусовог града направио је град храмова; од добрих људи, свештенике; од војника, занатлије; од поштених жена, калуђерице. За преко четрдесет година његовог краљевања, није било рата: јер је тај љубитељ тишине веровао да је мир мудрост живота. — За себе и своју самотничку душу освојио је од фауна овај Авентино са његовим каскадама маслинâ и водâ. Краљ Нума је основао у Риму храм богињи Тацити, што значи божанству Ћутања, богињи са затвореним уснама.

Али откуд тај чудни инстикт за самоћу у то доба историје кад су још владале дубоке тишине по целој земљи? Откуда та љубав за изналажење тајне живота у доба када је људство тек било почело, и кад своју праву тајну није још ни имало? У лепом миту о Нуми има нечег савршено хришћанског. Овакав какав је, највише кроз Плутарха, дошао до нас, Нума је најхришћанскије лице паганског света, и по својој љубави за људе од којих се крио, и по свом страху од тајне за којом је међутим неуморно трагао. Авентино није никад престајао да буде брдо меланхолије, јер је било брдо вере и самоће, које су, обадве, направљене од туге. Краљ Нума је још сјајна утвара коју сретате по самотним путима римске кампање, једини који овде господари нашим самоћама, и чији је мит лепши од Августове повести.

Авентино је још само једном постао озарени брег. Ако је за цезарско доба био брдо нишчих, за папско доба је био пребивалиште неколицине светаца. Још овде у једној цркви стоји проповедница папе Григорија Великог, који је спасао Рим од куге и од варвара, и говорио овде благу хришћанску истину у њеној назаретској чистоти. Али је Авентино био највећи кад је био постао тврђавом угроженог хришћанства: кад је овде под једном нарандом сањао Свети Доминико, један од највећих политичара и војника вере, свој страшни сан Христовог осветника. Зато сам у своја пролетња и јесења лутања овуд

већма мислио на ову огромну средњевековну фигуру, него на све што јој је овде претходило. Само је лепо оно што је страшно — рекао је енглески песник.

Два највећа свеца из XIII-ог века били су талијански мистик Свети Фрања из Асизе и шпански догматичар свети Доминико из кастиљанске Калеруеге. Ничег нису имали заједничког та два свеца и лична познаника, осим што је светац из Асизе онолико волео веру колико је светац из Шпаније мрзео безвернике. Талијански мистик је живео по шумама и пећинама свог Субазиа и на мелачнхолином језеру Тразимене говорио да је Бог свугде: у срцима људи, у крилима птица, у снази зверова. Курјаци умиру од глади а птице од мраза, и све је уједињено у општој судбини, сва бића су везана међу собом, а сва уједно везано за Творца који је извор заједнице и љубави. Шпански светац, напротив, проповедао је по Шпанији и Француској покољ јеретика патарена који су деца сотонина. И, на шпански начин, одвајао је од Бога не само животиње него и људе који нису веровали као он. — Ученици свеца из Асизе вратили су талијанском католичанству нежност примитивне хришћанске цркве каква се од доба Григорија Великог није више познавала; а ученици свеца из Шпаније унели су у веру ригоризам и непомирљивост шпанског амвона, и упалили ломаче инквизиције. Свети Франческо је зверове звао браћом, а Свети Доминик је целе људске провинције препоручивао за пламен и целате. У овој двојици светитеља су, јасније него игде, оличене разлике између ведрог католичанства талијанског и мрачног католичанства шпанског. Никад у Шпанији не би могао понићи проповедник као светац из Асизе, да се исти час не би обрнуо у мрачњака као што је био овај светац из Калеруеге. — Свети Доминико је био кључар и магнат цркве, а свети Франческо је њен песник и гладница. Један виче целатима: «Побијте их све, а Бог ће после сâм одвојити добре од рђавих». Други благосиља рањаве и лечи губаве. Свети Франческо је био пророк и скрушени слуга

олтара; а Свети Доминико је био теолог догматичар, црквени политичар, и, најзад, војник вере. Један је клицао љубав, а други поредак; један веру, а други догму; један побожност, а други послушност. Доминиканци су били војска цркве против јеретика, и од почетка XIII века шефови папске инквизиције Санто Официо. И то све док нису дошле војске језуита да их смене у XV веку. Само је Шпанац Игнасио из Лојоле могао сменити Шпанца Доминика из Калеруеге. Доминиканци су били преки војници, а језуити били гипки дипломати. Савонарола и Томасо Кампанела су били доминиканци. — Али између Светог Франческа и Светог Доминика постојале су и разлике у погледу развитка саме вере: први је оличење једне благе верске идиле, а други је оличење свирепе верске политике.

Данте се дивио обојици на начин великог католичког песника. Светом Франческу се дивио, јер је дао вери своје детиње срце... Naque al mondo un Sole... А Светом Доминику се дивио, јер је истој вери дао своју гвоздену мишицу.

Нигде историјска визија није ни моћна ни сугестивна колико у Риму. Ми се овде осећамо савременици свих ствари овог града. Као да су јуче на наше очи ударили овде први четвртасти камен на Палатину двојица младе браће које је задојила вучица из римског поља. Као да смо својим очима видели све цезаре у цирку, све папе на амвону, све мученике на ломачи, све варваре на бесним коњима победилаца и рушилаца. И као да смо и сами ишли овуд гологлави у свима процесијама. Живот атинског света и источних народа старог доба, ми смо само разумели и запамтили; али живот овог града ми смо и сами проживели. Атина је узвишенија, али нам је Рим ближи.

Јер су стари римски људи још уз нас и са нама. Још идемо њиним путевима по свима старим континентима; и још прелазимо преко њиних мостова по нашим сопственим рекама; и још по нашим пољима

лежи римски свет у гробљима која откопавамо; и још се дивимо њиховим аквадуцима и пијемо воду из њихових цистерна као из њиховог длана. Зато су нам блиски. И кад нисмо ми код њих у Риму, они су код нас и у нашој кући.

Чак и грчка мисао је прешла на велики део нас преко живота римског: преко њихових књига и њихових институција. За наш морални живот је стоицизам био једно од највећих упоришта. Стоицизам је стварно дошао к нама више из Рима него непосредно из Атине. Римски стоици су га и изградили. Код атинских стоика је врлина изгледала сујета, затварање у себе, привилегија елите; код римског грађанина је та иста доктрина постала грађанском свешћу, правим смислом, социалним осећањем, науком о акцији, вером у дужност. Цицерон препоручује своме народу само филозофију која је практична мудрост за живот, као што је Волтер то исто препоручивао свом народу и свом времену. То је зато што су Платон у Риму а Декарт у Француској подједнако били одвели друштво у чисте апстракције које су без везе с људским животом. И филозофија, и историја, и књижевност, све је било у Риму у знаку стоицизма. У Риму су били подједнако искрени стоици и преубоги Епиктет као и пребогати Сенека. Нико није дубље стоички моралан него Тацит; ни стоички практичан као Папиниус или Гајус; ни стоички чисти, као Јувенал или Марко Аурелије; ни стоички храбри као Брутус или Катон. Стоицизам је овде стварно замењивао религију, и филозофи су били узели боговима њихова места.

Хришћански наук нам је дао идеју о љубави човечанској без обзира на расе и сталеж. Али стоицизам је дао безброј римских карактера који су постали школски узори за народ и песнички узори за све творевине духа. Римљани су били у своје доба највећи народ на свету, али и једини који су разумевали величину света. Римски моралисти су говорили о човечанству, а римски законодавци су унели

стоицизам у општу идеју о правди, и изграђивали законе за свет а не само за себе. Ни сами нисмо свесни колико у сваком од нас, у погледу идејном и моралном, има од римског карактера. Рим је био највећа школа о праву и дужности. — Рим је имао цареве какве није имала никад ниједна друга држава на земљи: Трајана, Антонија Побожног, Септима Севера, Марка Аурелија и Јовиана. Свет још вапи за таквим владарима. Примери Брутуса, Катона и Перса и данас су мерило за просвећено јунаштво, и за смисао о грађанској дужности. Чак и сами римски примери тирана, крволока и развратника, били су највеће мере могућности. Све је овде било велико, и добро и зло; све је изражено у потпуности и у парадоксу.

Рим је био тло где се вечито живело за неку идеју. Ко ће порећи да пагански римски мудраци нису били инспирисани колико и хришћански Свети Оци? И ко ће порећи да пагански хероји нису умирали за своју идеју са истом мистичном егзалтацијом с којом су хришћански мученици умирали за своју фикцију! Стари Рим је имао своје карактере и за папско доба, и којим се поноси људство: Григорије Велики, Арнаулдо из Брешије, Свети Франческо, Савонарола. — Стари Рим је живео у разврату и насиљу какве блага Атина није познавала; али те страшне мрље историје опрале су величине римских хероја. У хришћанско доба је папа Јован XII имао харем у свом Латерану и једног ђакона посветио у штали; у породици папе Александра VI трују једно друго. Али су овакве ужасе хришћанског света опрали својом крвљу хришћански мученици. *Sangrum matyrium*. То је лепота на овом тлу вечитог прегорења и борбе за утопију.

Није свет знао за правду нити су људи знали за право док није постао римски грађанин. Нису народи престајали да се искорењују док нису дошле легије да донесу мир. Нису постојале ни европске народности док није цезар у оквиру римске државе формирао варварске масе. Наш идејни живот је

везан за грчке филозофе, наш морални смисао за јеврејске пророке, а наша идеја о грађанској величини за римске карактере. Зато овде нико није странац. Сви смо пили на том извору, и сви смо прожети овом светлошћу. На сваком старом камену овог града има нешто написано од дубине свих људских колена, и овде је запечаћено нешто од сопствене судбине свију нас.

Нема већег насиља над својим духом и душом него се поделити у Риму између две врсте емоција: оних које нам даје доба цезарско и оних из доба папског. У осталом, све се овде наслонило једно на друго: старо цезарско купатило на какву цркву Средњег века; или црква Средњег века на какав данашњи енглески хотел. Била је вечита судбина Рима да једно обара кад треба да нешто ново подигне, и он је то подизао увек баш на истом месту, и често истим камењем, и на истим старим темељима. Није никад било суревњивости за прошлост. Старе базилике претваране су у хришћанске цркве; стари форуми у нове пијаце рибе и поврћа; стари храмови у народне саборнице; стари папски Квиринал, у палату савојских краљева нове државе. Велика црква Арачели на Капитолу подигнута је на деловима храма Јупитеровог који је у цезарско доба имао кров од злата. У њу су донесени стубови ко зна све из којих паганских храмова, а један чак носи натпис да је из спаваће собе Августове. Тако и тридесет и шест јонских стубова од белог мрамора у цркви Свете Марије Мађоре, узети су из храма Јунониног. У Латерану су четири позлаћена стуба донесена из храма са Капитола; Август их је излио од бронзаних кљунова египатских бродова после битке код Акциума.

Нема тога нигде другде. У старој Теби је Рамесеум остао на свом месту усамљен у свом болу и својој лепоти, као и Амонов храм близу њега; и као Партенон у Атини и Света Софија у Цари-

граду. Али у Риму је Света Сабина подигнута на зидовима храма Дианиног; Света Марија сопра Минерва над храмом Минерве; а света Марија Египатска је био најпре храм који је сазидао још краљ Сервиус Тулиус. — Све је помешано у слави и конфузно у односима. Према Марку Аурелију на бронзаном коњу на Капитолу, диже се високо под небом Гарибалди на железном коњу на Јанику. Недалеко од гроба Пија IX, види се у једној палати споменик једног Зуава који је пао у борби против папског егоизма и за народну државу. Поново је пробушен Палатин и нађене су, испод дворова старих цезара, куће старе господе, можда из времена Кориолана. Да се копало дубље, нашло би се и више. Била је и та вечна судбина овог града да ништа не умре од себе, и да се на свачем види насиље људске руке и свирепа воља за такмичењем. Овде је свако доба оставило своје трагове величине и бруке. Један од седам брегова на којима је саграђен Рим, требао је да отвори своју утробу да туда прође један тунел. Уз славну цркву на Капитолу, где има мрамора од Донателиа и где је олтаре сликао чудни Пинтурикио, наслонио се накарадни споменик Уједињења, иронија данашњег уметничког генија ове земље. Нови банкарски Рим хоће све да затре: да своје дућане метне у старе палате, а своје банке да метне у старе цркве. Нигде се као у Риму не виде контрасти генерацијâ и сукоби укусâ овако јасно исписани на стварима.

Велика јата шева певају песму вечне светлости, над мрким камењем, с обе стране пута Апије. Овде римски предео има над собом целу половину неба. Видик је безмеран. Римска поља се таласају у светлости која је веома помична, и која ниједној ствари не даје да остане развнодушна и закована за земљу. Бела црта овог широког пута иде одавде до мора, нестајући у даљини као сребрн глас.

Поред оваквих путева, најживљих и најосветљенијих, стари свет је дизао своја гробља. Стојали

су овде господски мрамори са натписима пуним простачке поезије и кукавичког опраштања од живота. Мртви су овде били предстража живих. Они су овамо дошли да буду учасници љубави и сунца, јер је Апија била вена живота. Овде су били гробови Сенеке, Плинија Млађег и Луцинијуса; али је овде било и вечерње шеталиште старог Рима, као што је данас Пинчо. Златне носиљке куртизанки мешале су се са кочијама претора и сенатора. Сви народи истока и запада знали су за живот на овом путу. Овуда су се враћале легије са истока вукући за триумф краљеве Витиније и Азије; а Клеопатра се отровала да је не проведу овуд за триумф Октавианов.

Мртви су то све знали кад су легали поред овог пута. Јер умрети, то није ништа; али бити заборављен, то је најсвирепија одмазда смрти над животом. Нико не зна колико је језив страх од заборава. Он прожима све највише сате и случајеве живота: љубав, херојство, геније. Он је својствен само онима који су знали сву цену живота. Људи ситних срећа немају тог страха; већма се боје смрти него заборава. Њих између живота и смрти води само путељак којим се пређе без ужаса, каткад и неопажено. Али људи великих судбина хоће да, потчинивши живот, потчине и смрт. Има их који дадну животе за сами спомен међу људима: умре да би живео; заборави себе да га не забораве други. Чемернијег страха и кобнијег парадокса нема од овог у целој човековој судбини.

Сад су овим путем тишине непроходне као шуме. Стари се записи бришу и губе своја слова на наше очи. Позлаћено камење маузолеја Цецилије Метеле блиста у овом јесењем пролећу. Један гроб, то је све што господари целим овим пределом. Један гроб, то је једино што се издиже изнад свега што овде живи. Све друго је нестало, али је гроб остао; гроб једне племићке са двора Августовог, из највећих дана царства. Сви други гробови су збрисани, и овде и свугде, али овај стоји усред овог видика, поред

пута којим су пролазили сви рушиоци; он стоји непорушен, сјајан, непобеђен... А све је друго очајно тужно. Стари аквадуци, расејани као каравани уклетих духова, распадају се од нашег погледа. Овде све пребива у дубоком очајању славе, и све живи у горкој љубави за умирањем.